

Алена ЖАЛУНОВІЧ

ПЫТАННІ ГРАМАТЫКІ – ПРАБЛЕМА АБІТУРЫЕНТА?

Мова – з’ява рухомая. Гэта аксіёма. Але ў мове, як і ў грамадстве, існуюць (прыняты) свае законы – нормы. Неабходнасць законаў для грамадства не аспрэчваецца, таму што адсутнасць іх прыводзіць да вядомых з гісторыі вынікаў – анархіі. Адсутнасць адзінага падыходу пры тлумачэнні арфаграфічных з’яў у дапаможніках па беларускай мове і лексікаграфічных крыніцах – гэта не варыянтнасць, а поўная блытаніна. Шкоднасць такога становішча пэўны час не вельмі кідалася ў вочы. Аднак мінулагадняе тэставанне высветліла і абвастрыла шэраг пытанняў, якія па-трабуюць тэрміновага ўдакладнення.

Так, у матэрыялах для падрыхтоўкі да цэнтралізаванага тэставання, выдадзеных Рэспубліканскім інстытутам кантролю ведаў, адзначаецца, што “вялікія цяжкасці выклікала заданне на правапіс канчаткаў назоўнікаў (32,1% правільна выканалі заданне). Вучням было прапанавана ўставіць канчаткі назоўнікаў у родным і месным склонах адзіночнага ліку” (Тэсты, с. 9).

Узнікае пытанне, ці палепшацца паказчыкі ў гэтым годзе? Напрыклад, у “Тэстах” заданне № 16 патрабавала “адзначыць назоўнікі з канчаткам -у (-ю)”. У практычную частку задання ўключаліся назоўнікі ў родным і месным склонах адзіночнага ліку, але прапанаваныя лексічныя адзінкі “не высветлілі” пазіцыі РІКВ на конт правапісу канчаткаў **асабовых** назоўнікаў мужчынскага роду з **цвёрдай** асновай (напрыклад: *аб музыканту* ці *музыканце*, *аб студэнту* ці *студэнце* і г. д.). Ніводнае аналагічнае заданне з 10 тэстаў не ўключае такіх назоўнікаў, а гэта якраз і важна для абітурыентаў.

На наш погляд, аднастайнасць усіх варыянтаў заданняў у тэстах не можа гарантаваць раўназначнасці лексічнага напаўнення заданняў. Таму ацэнка ведаў абітурыентаў таго ці іншага моўнага матэрыялу будзе залежаць толькі ад пазіцыі аўтараў тэстаў.

Каб падмацаваць свае довады, спашлюся на выданні, якія прапануюць настаўнікам і вучням школ, абітурыентам, студэнтам сістэматызаваць веды па беларускай мове, напрыклад на дапаможнік В. Сіўковіч. Аўтар гэтага прыгожага і, безумоўна, карыснага выдання ўпэўнена сцвярджае, што “канчатак -у (-ю) маюць: 1) агульныя асабовыя назоўнікі **незалежна** ад характару асноў: *пры гаспадару*, *кавалю*; пры цвёрдай аснове – з варыянтам -е: *пры брату* – *пры браце*, *пры сыну* – *пры сыне*” (Сіўковіч, с. 142). Гэтай думкі прытрымліваюцца і складальнікі выдання “Беларуская мова: Практычны дапаможнік для абітурыентаў” (Блінава, с. 28). Але аўтары падручніка “Курс беларускай мовы” (Сямешка, с. 313 – 314), дапаможніка “Правапіс беларускай мовы” (Капылоў, с. 113 – 114), а таксама ўкладальнікі “Слоўніка лексічных формаў” (Хвалей, с. 376), аўтары даведачнага выдання “Слоўнік выкажасцяў беларускай мовы” (Плотнікаў, с. 130) выказваюць іншую пазіцыю. Напрыклад: “Канчатак -е маюць: 1) **асабовыя** і **неасабовыя** назоўнікі з

асновай на **цвёрды** зычны (*аб сыне*, *Максіме і г. д.*)” (Сямешка, с. 313; Плотнікаў, с. 130), “назоўнікі другога скланення мужчынскага роду з **цвёрдай** асновай, што абазначаюць асобу чалавека, уласныя імёны і прозвішчы людзей, у месным склоне адзіночнага ліку маюць канчатак -е: *партызан* – *аб партызане*, *брат* – *аб браце*, *Якуб* – *аб Якубе*, *Чэхай* – *аб Чэхаве*” (Хвалей, с. 376). Чаму *аб Чэхаве*? І тут замест вырашэння пытання ўзнікае яшчэ адно – пра правільнае напісанне ўласных імёнаў і прозвішчаў людзей у месным склоне. Чытаем у І. Капылова: “Прозвішчы і геаграфічныя назвы на -оў (-аў), -еў (-ёў), -ін (-ын) скланяюцца па змечанаму тыпу (маюць канчаткі назоўнікаў мужчынскага або жаночага роду і прыметнікаў). <...> У месным склоне прозвішчы маюць канчатак -у, а геаграфічныя назвы – -е: (*пры*) *Быкаву*, *Баброву*, *Салаўёву*, *Жлобіну*; (*у*) *Быкаве*, *Баброве*, *Салаўёве*, *Жлобіне*” (Капылоў, с. 126 – 127). Звернемся са слоўнікам В. Плотнікава і В. Трайкоўскай (с. 66). У раздзеле “Прозвішчы” знаходзім: *Арбузаў*, *аб Арбузаву*, *Аркадзёў*, *аб Аркадзёву*. Такім чынам, маем зноў-такі розныя варыянты.

Няма яснасці і ва ўжыванні прыназоўніка па з назоўнікамі адзіночнага ліку мужчынскага і някакага роду ў месным склоне. Так, “Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы” (с. 398) прапануе ўжываць прыназоўнік па з месным склонам у розных значэннях. Пералічым толькі прыклады, якія выклікаюць пытанне. Пад лічбамі 2, 6, 7, 8, 9, 10, 12 (значэнне I) чытаем: *чаканка па металу*; *працаваць па найму*; *працаваць па плану*; *дзейнічаць па закону*; *мераваць па знешняму выглядз*; *па спецыяльнаму становішчу*; *сказаць па сакрэту*; *зрабіць што-н. па непаразуменню*; *мерапрыемствы па павышэнню ўраджайнасці*; *перабіраць па каліву*; *па рублю*; *кавалкі па метру*; *качаны па вядру*.

Усе неасабовыя назоўнікі ў пералічаных прыкладах, калі зыходзіць з агульнапрынятых правілаў (Сямешка, с. 313; Плотнікаў, с. 130), з асновай на цвёрды зычны ў месным склоне павінны мець канчатак -е, з асновай на зацвярдзелы – канчатак -ы, з асновай на мяккі зычны – канчатак -і. Дык які выключны сэнс надае канчатак -у падобным словазлучэнням, акрамя аднаго – гу-

Алена Адольфаўна Жалунувіч – даследчык мовы. Кандыдат філалагічных навук (1992). Закончыла філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1979) і аспірантуру пры гэтай навучальнай установе (1992). Дацэнт кафедры беларускай філалогіі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў. Аўтар шэрагу публікацый па праблемах славянскага мовазнаўства.

чыць па-руску? Тым больш, што ў прыкладах, дзе ёсць прыметнікі (*меркаваць па знешняму выгляду; па спецыяльнаму становішчу*), адназначна вылучаюцца канчаткі давальнага склона, а не меснага. І як паказалі аўтары слоўніка, дзеяслоў *меркаваць* у значэнні “ацэньваць якім-небудзь чынам, рабіць заключэнне” ўжываецца: **4. меркаваць пра каго што і аб кім чым: Меркаваць аб чалавеку** (Слоўнік, с. 342). Гэта значыць, што на пытанне: *меркаваць па чым?* – мы павінны адказаць: *меркаваць па знешнім выглядзе*. Так? Дарэчы, тамсама пад лічбай 5 са значэннем “з дапамогай чаго-небудзь” знаходзім: *вывучыць па новым падручніку*. Значыць, можна казаць: *рабіць выцінанку па новым узоры*. Пад лічбай 6 са значэннем “указвае на падставу, аснову якога-небудзь дзеяння” чытаем: *па ягоным твары было відаць, што чалавек вельмі расхваляваны*. Такім чынам, не будзе памылкай, калі скажам: *па ягоным знешнім выглядзе было відаць, што чалавек расхваляваны*.

Паспрабуем падставіць прыметнік ці лічэбнік “адзін” (у месным – *адным*) у вылучаных словазлучэнні і будзем прытрымлівацца прынятага ўжывання канчаткаў меснага склона прыметнікаў, лічэбніка і назоўнікаў: *чаканка па дарагім метале; працаваць па важным для мяне найме; працаваць па адным плане; дзейнічаць па адным законе; меркаваць па знешнім выглядзе; па спецыяльным становішчы; сказаць па вялікім сакрэце; зрабіць што-н. па адным непаразуменні; мерапрыемствы па адным павышэнні ўраджайнасці; перабраць па адным каліве; далі па адным рублі; кавалкі па адным метры*. А калі словазлучэнні маюць значэнне параўнання чаго-небудзь па велічыні, пажадана было б ужываць прыназоўнік з: *качань з ядро, казлякі з рэжата, цыбуры з сажань*. Тым больш, што ў вусным маўленні гэта гучыць натуральна, напрыклад: *ён росла з мяне, бульба парасла з кулак, пухліна вырасла з арэх* і г. д.

Поўнае неўразуменне выклікае правапіс назваў дзяржаў, іх сталіц і найбольш значных геаграфічных аб’ектаў, прапанаваных укладальнікамі “Слоўніка лексічных формаў” (Хвалей, с. 394, 397, 403, 404, 408). Напрыклад: *Брэтань, брэтаньскі; Быцень, быценьскі; Епіфань, епіфаньскі; Пльзень, пльзеньскі; Радунь, радуньскі, Ясень, ясеньскі*. Хоць у дадатку “Асноўныя правілы правапісу” гаворыцца, што “мяккі знак не пішацца перад суфіксам -ск- у прыметніках, утвораных ад назоўнікаў на -нь: *Казань – казанскі, Любань – любанскі; але: Чэрвень – чэрвеньскі*” (Хвалей, с. 373). А чаму лексема *Чэрвень* пішацца з маленькай літары, калі размова ідзе пра геаграфічны назвы? Між іншым, у слоўніку аўтары падаюць прыметнік без мяккага знаку: *Чэрвень, чэрвеньскі* (Хвалей, с. 408).

На нашу думку, калі “Слоўнік...” уключае спецыяльны раздзел, дзе разглядаецца пэўная тэма, то было б карысным пашырыць фармулёўку правіла ў дадатку, даць тлумачэнні тым напісанням, якія выклікаюць цяжкасці, не адпавядаюць прынятаму правілу. Напрыклад, “у прыметніках, якія ўтвораны ад назоўнікаў на -нь, але не з’яўляюцца назвамі месяцаў і кітайскімі назвамі: *любанскі, разанскі, але тайваньскі*” (Капылоў, с. 35 – 36). Падобныя прыклады змешчаны і ў “Слоўніку...”: *цяньцзіньскі, цяньшаньскі* (Хвалей, с. 408). А як быць з наступнымі ўтварэннямі: *Бездзь, беседскі; Свіцязь, свіцязьскі; Мядзел, мядзельскі* (Хвалей, с. 349, 401, 405)?

Выклікае пытанне і правапіс апострафа ў пэўных словах. Так, аўтары “Слоўніка...” прапануюць пісаць апостраф “паміж прыстаўкай, якая канчаецца на зычную, і коранем, які пачынаецца з галоснай *е, ё, ю, я* або націсканога *і*: аб’езд, пад’ём, раз’юшаны, аб’ява, аб’інець, між’ярусны, а таксама пасля прыстаўкі з- у словах: *Зараць, з’імправізаваць, з’імшыць* і вытворных ад іх” (Хвалей, с. 373). Інакш ставяцца да правапісу вылучаных лексем аўтары “Слоўніка цяжкасцяў...” і “Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы”: “Калі корань слова пачынаецца з галосных *а, ы, э, у*, звычайна пішацца прыстаўка с- (параўн.: *сысці, супадзенне* і г. д.) за выключэннем слоў *зэканоміць, зымправізаваць, зыначыць, зымшыць, зараць*” (Плотнікаў, с. 11).

Дык як правільна? На якія аўтарытэты спасылацца настаўнікам, студэнтам, выкладчыкам аддзяленняў і курсаў па падрыхтоўцы абітурыентаў? А якія ключы будуць закладзены ў тэстах? Гэта не пустыя пытанні. Тут тояцца больш глыбокія прычыны. Нявызначанасць нараджае не толькі няўпэўненасць вучняў, абітурыентаў у сваіх ведах падчас навучання, але і ўстойлівае жаданне пазбегнуць непрадказальных вынікаў на экзамене. І відавочна, што пэўная колькасць вучняў зробіць свой выбар не на карысць беларускай мовы. Гэта значыць – адмовіцца ад вывучэння роднай мовы, роднай літаратуры, усёй той духоўнай спадчыны, што звязвала пакаленні, рабіла сем’і родамі, а роды – народам з самай адметнай рысай – сваёй мовай, беларускай. Ці думаем мы пра гэта?

Адказы на пастаўленыя пытанні – справа дзяржаўная. Як вядома, “адхіленне ад нормаў літаратурнай мовы можа прыводзіць да змены апошніх, але гэтыя змены павінны абавязкова быць **зацверджанымі** вышэйшымі дзяржаўнымі органамі і заадыфікаванымі ў адпаведных акадэмічных і вучэбных выданнях (перавыданнях) і толькі тады набываюць статус абавязковай нормы” (Плотнікаў, с. 468). На наш погляд, сённяшні час патрабуе сур’ёзнай “рэвізіі” ў галіне мовазнаўства і лексікаграфіі, высокай адказнасці і канкрэтнасці пазіцыі РІКВ па спрэчных пытаннях пры падрыхтоўцы моўнага матэрыялу для агульнага тэставання.

Скарачэнні

Блінава – Беларуская мова: Практычны дапаможнік для абітурыентаў / Э. Блінава, Н. Гаўрош, М. Кавалёва і інш. – Мінск: Выш. шк., 1992.

Капылоў – Капылоў І., Рапацэвіч С., Атрахімовіч М. Правапіс беларускай мовы. Асноўныя правілы і практычныя заданні. – Мінск: Сучаснае слова, 2004.

Плотнікаў – Плотнікаў Б., Трайкоўская В. Слоўнік цяжкасцяў беларускай мовы. – Мінск: Кніжны Дом, 2004.

Сіўковіч – Сіўковіч В. Беларуская мова ў пытаннях, адказах і практыкаваннях. – Мінск: Універсал-Прэс, 2004 (Рыхтуемца да тэсціравання і экзаменаў).

Слоўнік – Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. М. Судніка, М. Крыўко. – Мінск: БелЭн, 1996.

Сямешка – Сямешка Л., Шкраба І., Бадзевіч З. Курс беларускай мовы: Падручнік. – Мінск: Універсітэцкае, 1996.

Тэсты – Тэсты: Беларуская мова: Матэрыялы для падрыхтоўкі да цэнтралізаванага тэсціравання / УА Рэсп. Ін-т кантролю ведаў. – Мазыр: ТАА ВД “Белы Вецер”, 2003.

Хвалей – Слоўнік лексічных формаў (сінонімы, амонімы, антонімы, паронімы, амографы, амафоны) / Уклад. Я. Хвалей, У. Шарпіла. – Мінск: Парадокс, 2004 (Эрудыт).